

G. KAČIUŠKIENĖ, A. GIRDENIS

„ŽIEMGALIŠKOJI“ ANAPTIKSĖ ŠIAURĖS PANEVĖŽIŠKIŲ
TARMĖJE IR JOS KILMĖ

Jau senokai žymusis mūsų kraštotyrininkas J. Šliavas atkreipė dėmesį į įterptinį balsį, pasitaikantį šiaurės panevėžiškių tarmėje po mišriųjų *Vr* tipo dvigarsių¹. Plačiau jis šio reiškinių nenagrinėjo – pasitenkino tik vienu kitu pavyzdžiu (*sār³gs* ‘sargas’, *dār³bs* ‘darbas’, *pēr³k* ‘perka’, *žir³niu ankštēs* ‘žirnių ankštys’) ir abstrakčiais samprotavimais apie galimą žiemgališką to balsio kilmę. Savo nuomonę J. Šliavas motyvavo tik tuo baltistams gerai žinomu faktu, kad analogiška anaptiksė yra pažįstama žiemgališkosios latvių kalbos tarmėms (pvz.: *irabe* < *iŗbe* ‘kurapka’, *zirags* < *ziŗgs* ‘arklys’, plg. 1271 m. dokumento *Terevethene* ~ *Tērvete*², taip pat *Kār³pu dīkis* ~ *Kāŗpu dīkis* [vtv.], *Zvaŗ³de* ~ *Zvārde* [vtv.] ir kt.³).

Šis pastebėjimas yra visiškai teisingas, tik reikia patikslinti vieną mažmožį: kalbamoji anaptiksė mūsų ištirtose šiaurinių panevėžiškių šnektose⁴ yra ne pastovus, o fakultatyvinis reiškinys: šalia visų formų su įterptiniu *-a-* (tarp kietųjų priebalsių) ir *-e-* (tarp minkštųjų priebalsių) vartojamos ir formos be to balsio – sakoma (ypač greitėliau kalbant) ir *kār³tō* ‘kerta’, *stār³kōs* ‘gandras’, *tēr³štō* ‘tiršti’, *oŗmōŗ³štō* ‘užmirštū’, *vār³tōs* ‘vartus’, *žēr³gb* ‘žergiu’⁵ ir *staŗ.kōs*, *tēŗštō*, *oŗmōŗštō*, *vaŗtōs*, *žeŗgb*).

Statistinė tekstų analizė rodo, kad dažniausiai įterptinis balsis ištiriamas neakutiniuose kirčiuotuose skiemenyse prieš redukuotą trumpąją galūnę: ryškesnį ar blankesnį *-a-/-e-* mūsų tekstuose turėjo 47,06 ± 10,04%⁶ šios rūšies formų.

¹ Šliavas J. Žiemgališki etiudai. – Kn.: Kraštotyra / Red. B. Vaitkevičius. V., 1971, p. 313.

² Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. – Rīgā, 1951, lpp. 152–153.

³ Dambe V. Blīdienes vietvārdi kā pagātnes liecinieki. – Rakstu krājums [...] Jānim Endzelīnam. Rīgā, 1959, lpp. 422–426.

⁴ Naudojomės magnetofono įrašais, darytais Daujėnų, Joniškėlio, Klovainių, Krinčino, Pampėnų, Saločių, Talačkonių, Vaškų apylinkėse.

⁵ Murmamuosius balsius žymime grafemomis *ō*, *o*, nes įprastinis jų žymėjimas (‘) yra per daug panašus į minkštumo ženklą *ir*, be to, nerodo balsių artikuliacinės eilės (plačiau apie tuos balsius žr. Kačiuškienė G. Šiaurės panevėžiškių murmamųjų balsių fonetinės ypatybės, distribucija ir fonologinė interpretacija. – Kalbotyra, t. 34 (1) (spausdinama). Priegaidė *-Vrā-* tipo junginiuose būna labai pakitusi – čia vartojamas žymėjimas ją fiksuoja tik labai apytikriai.

⁶ Skaitmuo po ženklo ± reiškia patikimumo intervalą (*p* = 0,05).

Skirtumo tarp formų, turinčių atitrauktinį kirtį (pvz., *vàr²gõs* || *vařgõs* 'vargus'), ir formų, iš seno kirčiuojamų kamiene (pvz., *vàr²gõs* || *vař.gõs* 'vargas'), nepastebėjome: pirmųjų su *-ə-/-ę-* rasta $45,00 \pm 15,00\%$, antrųjų – $46,81 \pm 14,07\%$. Vienintelis dalykas, palankesnis anaptiksei, yra priebalsių minkštumas: *-ę-*, įterptą tarp minkštųjų priebalsių (*VřC' → < Vř²C' >*, pvz.: *noķàr²šb* 'nukařsia', *męř²tb* 'mirti', *zęř²zb* 'zirziu'), mūsų tekstuose turėjo $59,17 \pm 13,91\%$ formų, o *-ə-* tarp kietųjų priebalsių (*VrC → < Vr²C >*, pvz.: *kèlbš kàr²tõs* 'kelis kartus', *þòr²štõs* 'pirštas', *tvàr²kõ* 'tvarka', *ożmòr²štõ* 'užmiršta') – tik $37,84 \pm 15,36\%$ formų.

Akūtinuose ir nekirčiuotuose skiemenyse anaptiksė labai reta – su ja rasta tik $13,56 \pm 8,64\%$ šios sandaros formų (pvz.: *ká.r²vbš* 'karves', *dí.r²bõ* 'dirbu', *sú.sær²gõ* 'susergu', – šiaip jau sakoma *ká.rvbš*, *dí.rbõ*, *sú.særgõ*).

Nepasitaikė nė vieno pavyzdžio, kur *-ə-/-ę-* eitų po kokio nors kito sonanto: vieninteliai garsai, sukelianys kalbamąją fakultatyvinę „pleofoniją“, yra (*V*)*r* ir (*V*)*ř*. Tai rodytų, kad kalbamoji anaptiksė yra savotiškas „parazitinio“ balsio, višada tariamo tarp virpamojo *r* ir gretimų priebalsių, paryškinimas ir stabilizavimas, sužadintas tvirtagališkai tariamos priegaidės. Veikiausiai iš pradžių *-ə-/-ę-* ėmė įsitvirtinti prieš redukuotas galūnes kaip tam tikra jų išblėsusio balsio kompensacija. Taigi anaptiksės ištakos bei prielaidos galėtų būti iš esmės tos pačios, kaip ir įterptinio balsio, šiose šnektose atsirandančio *àrkèlbš* 'arklys', *šòkšãnb* / *šòkšõnb* 'šikšna', tipo atvejais⁷. Į kitas pozicijas *-ə-/-ę-* galėjo nesunkiai patekti fakultatyvinės taisyklės *VrC → < Vr²C >* abdukcinio apibendrinimo keliu⁸: kadangi šalia *vèr²kb* 'verkiu', *þòr²štõs* 'pirštas', sakoma ir *veřkb*, *þòř.štõs*, greta *veřkõ* 'verkiu', *þòř.šte* 'pirštai' turėjo atsirasti (bent kaip reti fakultatyviniai variantai) ir *vèr²k²õ*, *þòr²šte*.

Dažnesnis *-ę-* pasirodymas tarp minkštųjų priebalsių aiškintinas virpamosios ir palatalinės artikuliacijos sinchronizavimo keblumu⁹, kurį anaptiksė bent iš dalies pašalina.

Manytume, kad šiaurės panevėžiškių anaptiksė lengvai ir paprastai paaiškinama vidine pačios tarmės raida, todėl laikyti ją tiesioginiu žiemgalių kalbos reliktu gal ir galima, tik vargu ar būtina. Ir lietuvių, ir latvių tarmėse įterptinis balsis galėjo atsirasti dėl paralelinės raidos, nes pagrindinė jo atsiradimo sąlyga – stipri

⁷ Taip traktuojama anaptiksė tipologiškai būtų artima rusų kalbos „antrajai pleofonijai“ (pvz.: *верёвка < вьрвõка* 'virvė', tarm. *смерётушка < сьмьрть* 'mirtis', žr. Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. – М., 1952, с. 108–109), kuri irgi kiek primena-CR tipo grupių raidą (plg. *ветер < вётрõ*, *сестёр < сестрõ* 'seserų' ir kt., žr. Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка. – М., 1980, с. 123).

⁸ Apie abdukcinius pakitimus žr. Andersen H. Abductive and deductive change. – In: Readings in Historical Phonology / Eds. Ph. Baldi, R.N. Werth. University Park – London 1978, p. 313 ff.

⁹ Plg. Чекман В. Н. Исследования по исторической фонетике праславянского языка. – Минск, 1979, с. 70.

galūnių redukcija — egzistuoja abiejose tarminėse zonose. Iš žiemgalių galėtų būti paveldėta nebent pati redukcijos tendencija ar intonacinės sąlygos, skatinusios tą redukciją.

Paralelinės raidos hipotezę remtų ir tam tikri rusų kalbos istorijos faktai¹⁰, liudijantys, kad balsių redukcija gali sukelti visai panašius reiškinius net gana tolimose (tiek geografijos, tiek struktūros atžvilgiu) kalbose. Pagaliau galimas net vėlyvas adstratinis latvių kalbos tarmių poveikis arba tiesiog pavyzdys, kritiniu šiaurės panevėžiškių žodžio galo vokalizmo raidos momentu pasitarnavęs kaip parankus ir tikslingas modelis¹¹.

„ЗЕМГАЛЬСКИЙ“ АНАПТИКСИС В СЕВЕРНЫХ ПАНЕВЕЖСКИХ ГОВОРАХ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА И ЕГО ПРОИСХОЖДЕНИЕ

Резюме

В статье сообщается о новых наблюдениях, которые свидетельствуют о факультативном анаптиксе гласного типа *-ə- / -e-* в смешанных дифтонгах *Vr* северных паневежских говоров (напр.: *kār^ətō* || *kæř.tō* ‘рубит, -ят’, *žèrēgь* || *žeřgь* ‘(я) расставляю ноги’). Обычно этот анаптиксис наблюдается в неакутированных ударных слогах перед редуцированными окончаниями, в безударных и акутированных слогах он встречается лишь как редкое исключение.

Появление вставного гласного легко и просто объясняется чисто внутренними причинами, — прежде всего как усиление промежуточного вокалического элемента вибранта *r*, компенсирующее ослабленные гласные редуцированных окончаний. Поэтому нет необходимости считать анаптиксис северных паневежцев реликтом земгальского (зимигольского) языка.

¹⁰ Žr. 7 išnaša. Be to, panašus reiškiny s žinomas ir olandų kalboje, kur, pvz., žodžiai *werk* ‘darbas’, *melk* ‘pienas’ tariami [werək], [melək] (žr. Kooij J. G. Schwa Insertion in Dutch: Phonology or Morphology? — In: Phonologica, 1976. Akten der 3. internationalen Phonologie-Tagung. Innsbruck, 1977, p. 65; plg. dar: Andersen H. Diphthongization. — Language, 1972, vol. 48, p. 37). Apie tai vokiečių aukštaičių šnektose žr. Жирмунский В. М. Немецкая диалектология. М.—Л., 1956, с. 370—371.

¹¹ Dėkojame docentui J. Kabelkai, paskatinusiam mus pasidomėti čia išnagrinėtu reiškiniu.